Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Leksikologija i leksikografija I: Leksikografski postupak

Halilović, Senahid

2022-12-31

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/6ca51dde-2a77-4899-84dc-e2515e45155a

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

DOI: 10.5644/PI2022.206.06

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА КЪМ БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ (с особен оглед към създаването на Български диалектен кулинарен речник)

Славка Керемидчиева
Институт за български език "Проф. Л. Андрейчин"
на Българската академия на науките
София, България
бул. "Шипченски проход", 52, бл. 17
slavka_ker@abv.bg

Резюме

В статията се отчита засиленият през последните години обществен интерес към храната и храненето като своеобразно отражение на националната култура и маркер за национална идентичност. Комплексните проучвания на кулинарната терминология, която включва названия на различни видове храни, напитки, кулинарни процеси и технологии от всекидневната и празнично-обредната национална кухня, е една от основните задачи на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ на БАН – дисертации, *Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия* и *Български диалектен кулинарен речник*. Представени са методологическите принципи за съставянето на Речника: установяване на неговите хронологически и географски граници, подбор на материала, принципи за съставянето на речниковите статии и др. Проектът дава възможност лексикографски да се представи много богат и същевременно архаичен пласт от народната лексика, свързан с кулинарната култура на българите като част от националната идентичност. Диалектният речник е многоаспектен: едновременно е и микро- и макросистемен, в този смисъл той отразява диалектния език в неговата съвкупност. От една страна, диалектната лексика кореспондира както с по-архаичната обща (старобългарска) система, така и със системата на книжовния български език. От друга страна – налице са и вътрешнодиалектни системни отношения и затова в БДКР цялостно се включва и лексиката, събрана от експедициите за кулинарната карта.

Ключови думи: кулинарна лексика, методологически принципи, Български диалектен кулинарен речник

Лексикографското проучване на диалектната лексика е една от основните задачи, които стоят пред Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език при БАН. Изучаването и речниковата обработка на лексикалните единици на диалектния език, без съмнение, е и сред най-важните задачи на лингвистиката изобщо.

От няколко години в Секцията се работи върху "Български диалектен кулинарен речник" като подтема на един от фундаменталните проекти – "Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища". Този речник, макар и посветен на един-единствен, но широк тематичен кръг, е умален модел на Български диалектен речник, който отговаря на задачата да представи словното богатство на говорите от целия езиков континуум. Диалектният речник е многоаспектен: едновременно е и микро- и макросистемен, в този смисъл той отразява диалектния език в неговата съвкупност. От една страна, диалектната лексика кореспондира както с по-архаичната обща (старобългарска) система, така и със системата на книжовния български език. От друга страна, са налице и вътрешнодиалектни отношения, които също са системни. Диалектите на отделните села са във връзка помежду си не само по географски признак (съседство); разликите помежду им се осъществяват много плавно, затова структурно тези микросистеми са взаимопроникващи една в друга. Точно това взаимодействие на подсистемите създава постепенната преливност и монолитност на българския диалектен език в структурно и в пространствено отношение.

Всички тези теоретични постановки се отнасят и до създаването на "Българския диалектен кулинарен речник" (БДКР). Реализацията на Речника е продиктувана от изключително засиления през последните години интерес към кулинарията в национален и световен мащаб. Проектът дава възможност лексикографски да се представи един много богат и същевременно архаичен пласт от народната лексика, свързан с кулинарната култура на българите като част от националната им идентичност. През последното десетилетие темата за храната и храненето, като своеобразно отражение на националната култура и маркер за национална идентичност, стана особено актуална у нас и в чужбина. В този смисъл интерес представляват проучванията на кулинарната терминология, която включва названия на различни видове храни, напитки, кулинарни процеси и технологии от всекидневната и празнично-обредната национална кухня. Храната е основен елемент на материалната култура

и бит и затова е пряко свързана с икономическото и социалното развитие на обществото, респ. реагира на промените в него.

1. Географски граници на БДКР

БДКР има изключително широк **географски обсег** – той обхваща речниковото богатство на диалектите от цялата българска езикова територия. Затова локализацията на лексемите и на техните варианти в рамките на статията е абсолютно задължителна. Поради факта, че Архивът за БДР съдържа собственодиалектна лексика и извън езиковия континуум, допълнително са включени и лексеми от проучени български селища в Бесарабия (на територията на дн. Украйна и Молдова), от Банатския говор (както с архивен, така и с напълно нов, автентичен теренен материал от експедиции по проекта "Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия").

2. Източници за БДКР

В основата на Словника на Речника стои диалектен материал от Речник на българския език. Том 1.–6. на Найден Геров, от десетки публикувани източници, от теренни проучвания, от книгата на М. Котева "Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика)" (2021), дисертацията на А. Халил "Народни модели за назоваване на традиционни видове алкохолни напитки в българските говори" и от Архива на БДР. Много важни са автентичните записи на живата народна реч, които продължават да се правят по време на многобройните теренни диалектоложки експедиции в различни райони на страната и извън нея. ИКК ("Интерактивната кулинарна карта на българската езикова територия"), която се изработва от екип на СБДЛГ, също представлява ценен източник на нов теренен материал, който влиза в състава на речника). Ексцерпцията на допълнителни източници се наложи и поради факта, че лексемите от близо трите милиона фиша, с които разполага Архивът за БДР, не са съвсем равномерно разпределени по географски признак. Следователно, включването на диференциалната лексика, на общонародната етнографска лексика, както и на семантичните диалектизми от цялото българско езиково землище позволява представянето на лексикалната кулинарна макросистема на българските диалекти.

3. Характер на БДКР

3. 1. Хронологически граници

БДКР включва народното лексикално богатство, публикувано в изброените по-горе източници от края на XIX, XX и 20-те години на XXI в. Извън него, разбираемо, остава лексиката от авторски текстове.

3. 2. Речникът има относително диференциален характер, т. е. – от една страна – той включва специфичната диалектна лексика, от друга обаче, както отбелязахме, – в обсега му влизат и лексеми, познати на книжовния език, но различаващи се с някои форми (морфологични диалектизми) или значения (семантични диалектизми). Отделните значения на думата, маркирани с 1., 2., 3…, са както отделни самостоятелни значения в различни диалекти, така и, взети заедно, са израз на семантичната структура на думата в целокупния български диалектен език, напр: **пàреник** м. 1. Качамак. Давидково, Ардинско; Петково, Ардинско; Смолянско; Долно Къпиново, Крумовградско. *Зо̀ми си ко̀сни* ***пàраник****.* Момчиловци, Смолянско. ***Пàр'еник*** *– ко̀ч'ено бра̀шно, разбо̀ркано ф аднà тѐнджура*. Велинградско + Маданско. *Йардо̀ците едно врѐме йадѐа са̀мо* ***паренѝк.*** Доброславци, Софийско + Крумовградско. 2. Хляб от царевично брашно, замесен с отвара от фасул или леблебии. Румянцево, Луковитско. 3. Твърд хляб, омекотен на пара. Лиляче, Врачанско. 4. Каша от брашно, масло и сирене. »» ***пàр'еник*** Чепинци, Смолянско; ***парѐн'ик*** Долна Арда, Смолянско.

В речника са включени много семантични диалектизми, които са развили многозначност на макродиалектно равнище, като нито едно от значенията им не съвпада с книжовното. Срв. книж. **шӯпла**. Кухина, мехурче в сирене, козунак, желязо и др. с диал. **шӯпла** ж. 1. Вид питка от царевично брашно и извара, изпечена на сач. *Тàа вѐчер* ***шӯпла*** *ке ви напрàвим*. Самоковско + Копривщица; Дорково, Костандово, Велинградско; Разложко; Банско. Срв. **го̀л делӣйа, колà̀к**. 2. Качамак, бъркан със сирене и парченца месо. Мраченик, Плевенско; Васил Левски, Пловдивско; Дебрен, Гоцеделчевско. 3. Ястие от киселец, мляко, лук и брашно. *Дробà го кӣселеца и с кӣсело млекò, лук, брашнò и опечѐм* ***шӯплата***. Якоруда.

Поради факта, че БДКР е **тематичен речник**, в него се включват терминологичните диалектизми от областта на традиционната българска кулинария – храни и напитки. Тъй като "кулинария" означава 'готварство, изкуство за готвене и приготвяне на ястия', в неговия обхват не

влизат названия на хранителни продукти, които не са преминали някаква обработка – варене, печене, пържене, мариноване, пресоване, смилане, сушене, ферментация и пр. С други думи – в него няма да бъдат открити имена на ядивни плодове и зеленчуци, които се употребяват в суров, необработен вид; напр. в БДКР няма да бъдат включени лексеми, назоваващи различните видове основни зърнени култури като *ориз, пшеница, царевица, леща* и пр., освен ако не е налице илюстративен материал за ястия, приготвени от тях след съответната студена или термична обработка. Ще има речникови статии за всички видове брашна и ястия и пр., приготвени от тях след съответната студена или термична обработка. Напр. лексемата *пипѐр* ще бъде включена със значението си ‘счукани сухи червени чушки’, но не и като ‘чушки – растение’. Свои речникови статии ще оформят всички подправки за ястия и напитки, тъй като те са естествените съставки за подобряването на техния вкус, вид и аромат и имат широко приложение в народната кулинария. Така напр. лексемата *леща* нямаше да е обект на речникова статия, ако не беше регистрирана със значение ‘ястие, приготвено от леща’: **лѐща** ж. Ястие, приготвено от леща. Общобълг. *Турѝла* ***лѐча*** *да се вàри на кофтòро*. Милевци, Босилеградско + Долна Любата, Босилеградско; Годечко; Трънско; Бурел. *Уйна вàри* ***лѐчу***. Трънско. *Нѐкои арѐсват, нѐкои не арѐсват* ***лѐшта***. Рибарица, Етрополско + Кюлевча, Шуменско. *Свàри ми* ***л’èшта****, чи ми са йадѐ*. Беден, Девинско. *Гòтфиф* ***л’èштъ***. Змеево, Старозагорско. *Врѝх* ***л’èш’т’ъ.*** Зарово, Солунско. »» ***лѐк’а*** югозападни говори; ***лѐл’а*** Велешко; Прилепско; Кавадарско; Скопско; Щипско; Неготинско; ***лѐшча*** Бобища, Костурско; Ресенско; Стружко; Охридско; Дойранско; ***л’ѐшта*** Петково, Ардинско; ***л’ъшта*** Любча, Девинско; Асеновградско; ***лъшт’à*** Ченге, Провадийско.

Извън обхвата на Речника остават названията на действия и състояния на човек, свързани с храненето и пиенето като *ям, плюскам, плюкам, льокам* и под. Названията на различните видове кулинарни обработки като *варя, пека, сгъстявам, запържвам, претакам* и пр., разбира се, са обект на БДКР. Включват се и различните видове отпадъци и остатъци при кулинарната обработка.

3. 3. Основните принципи при съставяне на речниковите статии

3.3.1. БДР има класически азбучно-гнездови принцип на подредба. Възможността да се направи подреждане по азбучен ред в рамките на

отделни подтематични групи отпадна поради мотивирано нежелание обемът на Речника да се утежнява излишно, но и поради важното съображение, че Речникът не трябва да има структура на готварска книга.

3.3.2. Всички заглавни думи, т. е. думите, които имат самостоятелни речникови статии, както и думите, препращани към тях, следват пълен азбучен ред. Думите, които нямат същински речникови статии, се препращат към самостоятелните заглавни думи. (Ошрифтяванията са замислени специално, за да изпъкне диалектната лексема в контекст или самостоятелно.) Напр.: **лàд, елàд** м. Зехтин. *Нàмъжи си рънц'ѐт'ъ с **лàт'***. Зарово, Солунско. *Сàмо с фасȕл', маслȉни комбȳдстра* (консервирани)*, тъквȉ рàбути и вар'ът ас'**лàт'** йадивàта пòсну*. Волак, Драмско + Долновардарско; Солунско; Дедеагачко. »» ***елàд'*** Веселие, Бургаско; ***елàк'*** Малкотърновско.

3.3.3. Заглавната дума обикновено, но не безусловно, се представя в нормализиран вид, най-близък до книжовния език, като нормализацията се извършва преди всичко по отношение на застъпниците на старобългарските вокали, редукциите, елизиите, групите ръ/ър, лъ/ъл, обеззвучаванията на звучните съгласни и пр., напр. **прòмъкница** ж. Малко хлебче, което се пече за децата преди хляба; по-дебела питка с квас. ***Промо̑кницана*** *йе пò-д'убѐла от т'енȕркана.* Момчиловци, Смолянско. »» ***промàкница*** Асеновградско.

За по-неясните случаи се правят справки с Българския етимологичен речник или с други етимологични източници.

В заглавката в ненормализиран вид се оставят онези тясно регионални лексеми (абсолютни регионализми), които имат много малки ареали (точкови) и не са характерни за други говори, независимо че книжовният им облик може да се реконструира много лесно. Идеята е да не се създават изкуствени конструкти на несъществуващи диалектни лексеми, напр. **рахàшалка** ж. Пита с направен върху нея кръст от тесто, която се раздава за здраве след църковна служба на Архангеловден. »» ***ръхàш'ълкъ*** Еленско, както и **руб** м. Крайщник на хляб, зелник. *Йà не обȉчам **рȕб**, òти е твърд, а нѐмам зȕби.* Бурел. *Одлòми си màлко **рȕб** от лѐбът за попȕт*. Трънско + Лужнишко. ***Рȕбът*** *на зѐл'никът га едѐмо със кȕсело млѐко.* Трънско. »» ***роп*** Жировница, Тетовско; Кичевско. Т. е. в случая изкуствено не се създават предполагаемите "книжовни" форми

***архашàлка** или ***ръб**, към които да се включи като фонетичен вариант **рахàшалка** или **руб**.

Словообразувателните варианти се представят в отделни речникови статии с повтаряща се дефиниция и накрая ремарка срв., за да се експлицира парадигмата, напр. **чòрбав** прил. Който съдържа много вода, който е рядък (за ястие). *Кȕсам* ***чòрбав*** *васȕл'*. Тимошко. Срв. **чорбалѝв, чорбалѝя, чорбаляв, чорбàст, чòрбест**.

чорбалѝв прил. Който съдържа много вода, който е рядък (за ястие). ***Ч'урбалѝва*** *мàнж'а.* »» ***чорбалѝф*** Странджа. Срв. **чòрбав, чорбалѝя, чорбаляв, чорбàст, чòрбест.**

чорбалѝя прил. Който съдържа много вода, който е рядък (за ястие). *Урȕзу ѝ душѐл* ***чурбъл'àйъ***. Зарово, Солунско. Срв. **чòрбав, чорбалѝв, чорбаляв, чорбàст, чòрбест.**

чорбаляв прил. Който съдържа много вода, който е рядък (за ястие). ***Чурбъл'àвъ*** *трàхнъ*. Зарово, Солунско. ***Чурбъл'àф*** *фъсȕл'*. Зарово, Солунско. Срв. **чòрбав, чорбалѝв, чорбалѝя, чорбàст, чòрбест.**

3.3.4. След заглавката се дава граматичната характеристика. При лексеми, които са двуродови, заглавките са две, напр. **зàхар** м. Бяло кристално и лесноразтворимо вещество със сладък вкус. *Купȕваа едȕн* ***зàхар*** *и еднàта сол*. Ихтиманско. ♦ **дрѐбин зàхар** – пудра захар. Банат. ♦ **жълт зàхар** – захар на едри кристали; небет-шекер. Банат. ♦ **кòцки зàхар** – захар на бучки. Банат. ♦ **спòлев зàхар** – бяла халва с орехи. Банат. ♦ **цъклин зàхар** – захар на едри кристали; небет-шекер. Войнягово, Карловско. ♦ **чърин зàхар** – нерафинирана захар. Банат.

зàхар ж. Бяло кристално и лесноразтворимо вещество със сладък вкус. *Докърàу тàс* ***зàр*** *и орȕз нъ дук'àн. Посолѝ си със* ***зàр***. Ново село, Видинско + Ломско; Плевенско. *Сложѝ ми тàйъ* ***зàър*** *ф млекòто*. Долна Митрополия, Плевенско + Бяла Черква, Павликенско; Осенец, Разградско. ♦ **цакляна зàхар** – захар на едри кристали; небет-шекер. Тетевен. Срв. **шекѐр**.

3.3.5**.** След граматичната характеристика се подава лексикалното значение. Ако на макродиалектно равнище е налице полисемия, значенията се изброяват с арабски цифри – 1., 2., 3… и т. н., напр. **разбърквам** несв., **разбъркам** св. 1. Размесвам чрез бъркане. ... 2. Разреждам алкохолно или безалкохолно питие с вода… 3. Бия мляко за масло.

3.3.6. След лексикалното значение се подава илюстративният материал в изречения, подредени по азбучния ред на **получерната** и **курсивирана** диалектна лексема. Посочва се географската локализация (с по-малък кегел, както се вижда и тук). Ако в други селища е регистриран същият фонетичен вариант, но без контекст, тези селища се изреждат след болдиран знак +. След изчерпване на илюстративния материал, следва знак »», въвеждащ фонетичните варианти (по азбучен ред) и селищата, в които са регистрирани те. На този етап все още не е взето решение каква ще е подредбата на селищата в границите на един и същ фонетичен вариант. Възможно е да се върви от юг на север, каквато е практиката в Българския диалектен атлас. Обобщаващ том, но не се изключва и подредба според азбучния ред на селищата.

3.3.7. Устойчивите словосъчетания, когато има такива, се въвеждат след знак ♦. Те се поставят след съответните фонетични варианти, напр. **шушȕлка** ж. 1. Сушен плод за ошаф. ***Шишȕл'ки*** *мнȍгу ȉма тȕка.* Хебилево, Гюмюрджинско + Смолянско; Маданско. Срв. **капȉчка**,… *Уш'àфки,* ***ш'иш'ȕл'к'и*** Асеновградско. *Прàиме* ***шушȕл'ки,*** *ги варȉме аз вȍда.* Горни Юруци, Крумовградско. ♦ **Ш'уш'ȕл'ките са са венч'àли** – ошавът е изстинал и е станал сладък. Асеновградско.

3.3.8. При подаването на **глаголите** се представя видовата двойка, когато е налична, в една речникова статия. Дефективните глаголи остават или само в несв. или само в св. в.

3.3.9. **Прилагателните имена**, свързани с кулинарията, се представят в отделни речникови статии. Речникови статии получават и прилагателните, които влизат в състава на устойчиви съчетания, чието цялостно значение се отнася до тематичния кръг, напр. **рȕмънски** прил., в съч. ♦ **румънски качамȁк** – вид качамак. *Кът заври одата и му сложат брашното, и му направят една дупка, и той ври, ври, и го исипват кът самун – казва се* ***рȕмънски качамȁк***. Раданово, Търновско.

Общонационалният диалектен кулинарен речник изпълнява важна научна, културно-обществена и практическа мисия, която помага да се представи динамиката на диалектната система, да се покаже зависимостта ѝ от обществените явления и да се отрази картината на пространствената и времева диференциация на диалектните форми.

CHALLENGES TO THE BULGARIAN DIALECT LEXICOGRAPHY (with particular regard to the creation of a Bulgarian dialect culinary dictionary)

Abstract

Complex studies of culinary terminology, which includes names of various types of food, drinks, culinary processes and technologies from everyday and festive national cuisine, is one of the main tasks of the Section for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography at the IBE of the BAS - dissertations, Interactive culinary map of the Bulgarian language territory and Bulgarian dialect culinary dictionary. The methodological principles for the compilation of the Dictionary are presented: establishment of its chronological and geographical boundaries, selection of the material, principles for the compilation of the dictionary articles, etc. The project makes it possible to lexicographically present a very rich and at the same time archaic layer of the folk lexicon, related to the culinary culture of the Bulgarians as part of the national identity.

Key words: culinary vocabulary, methodological principles, Bulgarian dialect culinary dictionary